
МуЗЕЕВЕДЕНИЕ

МуЗЕЯЗНАЎСТВА

MUSEOLOGY

УДК 719.03(476.6)

СТАНОВЛЕНИЕ ПАМЯТНИКООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В БССР В ПЕРИОД «ОТТЕПЕЛИ» (1953–1968)

А. А. ГУЖАЛОВСКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Анализируется изменение государственной политики, а также возрождение общественной инициативы в области охраны памятников культуры, что было обусловлено либерализацией общественно-политической жизни в БССР в годы «оттепели». Публичные выступления деятелей культуры, ученых, преподавателей, журналистов послужили толчком к действиям руководителей республиканских и местных государственных органов, решавших судьбы конкретных объектов национального наследия. Результатом усилий государства и общества, приложенных на протяжении рассматриваемого периода, стало создание Белорусского добровольного общества охраны памятников истории и культуры (1966), Государственной инспекции по охране памятников истории, искусства, архитектуры и археологии (1967), а также принятие закона «Об охране памятников культуры» (1969).

Ключевые слова: культурное наследие; охрана памятников; государственная политика; общественная инициатива; реставрация.

Образец цитирования:

Гужалоўскі АА. Станаўленне помнікаахоўнай дзейнасці ў БССР у перыяд «адлігі» (1953–1968). *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя*. 2021;3:86–96. <https://doi.org/10.33581/2520-6338-2021-3-86-96>

For citation:

Huzhalouski AA. Formation of monument protection activities in Soviet Belarus in the years of «thaw» (1953–1968). *Journal of the Belarusian State University. History*. 2021;3:86–96. Belarusian. <https://doi.org/10.33581/2520-6338-2021-3-86-96>

Автор:

Александр Александрович Гужаловский – доктор исторических наук, профессор; профессор кафедры этнологии, музеологии и истории искусств исторического факультета.

Author:

Alexander A. Huzhalouski, doctor of science (history), full professor; professor at the department of ethnology, museology and history of art, faculty of history. huzhalouski@gmail.com

СТАНАЎЛЕННЕ ПОМНІКААХОЎНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ Ў БССР У ПЕРЫЯД «АДЛІГІ» (1953–1968)

А. А. ГУЖАЛОЎСКИ^{1*}

^{1*} *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь*

Прыводзіцца аналіз змянення дзяржаўнай палітыкі, а таксама адраджэння грамадскай ініцыятывы ў галіне аховы помнікаў культуры, што было абумоўлена лібералізацыяй грамадска-палітычнага жыцця ў БССР у гады «адлігі». Публічныя выступленні дзеячаў культуры, навукоўцаў, выкладчыкаў, журналістаў паслужылі штуршком да дзеянняў кіраўнікоў рэспубліканскіх і мясцовых дзяржаўных органаў, якія вырашалі лёсы канкрэтных аб'ектаў нацыянальнай спадчыны. Вынікам намаганняў дзяржавы і грамадства, прыкладзеных на працягу разгледжанага перыяду, стала стварэнне Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры (1966), Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў гісторыі, мастацтва, архітэктуры і археалогіі (1967), а таксама прыняцце закона «Аб ахове помнікаў культуры» (1969).

Ключавыя словы: культурная спадчына; ахова помнікаў; дзяржаўная палітыка; грамадская ініцыятыва; рэстаўрацыя.

FORMATION OF MONUMENT PROTECTION ACTIVITIES IN SOVIET BELARUS IN THE YEARS OF «THAW» (1953–1968)

A. A. HUZHALOUSKI^a

^a *Belarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus*

The author analyses the change in state policy, as well as the revival of public initiative in the field of protection of cultural monuments, as a result of the liberalisation of social and political life in Soviet Belarus during the «thaw». Public speeches of cultural figures, scientists, teachers, journalists served as an impetus for the actions of republican and local state bodies, who decided the fate of national heritage objects. The state officials and society representatives efforts undertaken during the period under review resulted with the creation of the Belarusian voluntary society for the protection of historical and cultural monuments (1966), the State inspectorate for the protection of historical, artistic, architectural and archaeological monuments (1967), as well as with the adoption of «On the protection of cultural monuments» law (1969).

Keywords: cultural heritage; protection of monuments; state policy; public initiative; restoration.

У пасляваенны час абавязкі па захаванні помнікаў у БССР былі падзелены паміж Камітэтам па справах культасветустановаў і двума ўпраўленнямі пры Савеце Міністраў БССР – па справах архітэктуры і па справах мастацтва. Першае ведамства адказвала за помнікі гісторыі і археалогіі, два іншых – за помнікі архітэктуры і мастацтва. Высылкі дзяржаўных кіруючых структур па захаванні помнікаў культуры дапоўнілі ініцыятывы, якія сыходзілі ад навуковых і навучальных устаноў. Загадчык сектара мастацтва М. С. Кацар праводзіў вывучэнне і фотафіксацыю помнікаў архітэктуры з 1946 г. у складзе Інстытута літаратуры, мовы і мастацтва АН БССР, а з 1957 г. – Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР¹. У 1954 г. на занябданыя каштоўныя помнікі архітэктуры звярнуў увагу выкладчык

кафедры архітэктуры Беларускага політэхнічнага інстытута імя І. В. Сталіна У. А. Чантурыя, які з актыўнай дапамогай студэнтаў распачаў іх даследаванне².

Гэтая дзейнасць атрымала нарматыўны падмурак у выглядзе пастановы Савета Міністраў БССР ад 15 лютага 1949 г. № 132³, у адпаведнасці з якой адказныя ведамствы абавязаны правесці інвентарызацыю помнікаў, забяспечыць іх ахову і належнае выкарыстанне. З мэтай каардынацыі дадзенай дзейнасці тады ж пры прэзідыуме АН БССР быў створаны Навукова-метадычны савет па ахове помнікаў культуры на чале з прэзідэнтам М. І. Грашчанковым⁴. Аднак ва ўмовах занябдання помнікаў, абмежаванай колькасці і невысокай прафесійнай кваліфікацыі музейных супрацоўнікаў і будаўнікоў,

¹Цэнтр. навуц. арх. Нац. акад. навуц Беларусі (ЦНА НАН). Ф. 11. Воп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

²Чантурыя У. Помнікі гісторыі і жывое жыццё // Літ. і мастацтва. 1966. 11 студз. (№ 4). С. 2.

³О мерах улучшения охраны памятников культуры в Белорусской ССР : постановление Совета Министров БССР от 15 февр. 1949 г. № 132 // Собр. действующего законодательства Белорус. ССР. Разд. XXI. Законодательство о культуре. Минск, 1979. С. 98–99.

⁴ЦНА НАН. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 513. Арк. 187.

якія ажыццяўлялі практычныя ўліковыя і кансервацыйныя мерапрыемствы, супрацьдзеяння гаспадарнікаў розным ахоўным аперацыям выканаць гэтыя патрабаванні ў поўным аб'ёме было немагчыма.

У 1950 г. у рэчышчы рэалізацыі названай паставы Савет Міністраў БССР зацвердзіў наступныя дакументы: спіс археалагічных помнікаў (складаўся з 8 аб'ектаў саюзнага значэння і 127 – рэспубліканскага), спіс гістарычных помнікаў (уклучаў у сябе 24 аб'екты саюзнага значэння і 71 – рэспубліканскага)⁵. У 1953 г. гэтыя дакументы былі дапоўнены спісам помнікаў архітэктуры, якія падлягалі ахове (прадстаўлены 82 аб'ектамі сакральнай архітэктуры і палацава-паркавага мастацтва)⁶. Нарэшце ў жніўні 1957 г. з'явіўся абноўлены, пашыраны да 483 гістарычных і 131 археалагічнага аб'ектаў «Спіс гістарычных помнікаў на тэрыторыі БССР»⁷.

Пачынаючы з сярэдзіны 1950-х гг. узрасла цікаvasць да пытанняў аховы і выкарыстання гістарычных помнікаў, што было часткаю агульнага працэса дэмакратызацыі жыцця краіны, павелічэння цікаўнасці да айчыннай культуры, пашырэння турыстычнага руху. Неўзабаве пасля смерці І. В. Сталіна грамадскую дыскусію пра стан беларускай архітэктурнай спадчыны распачалі старэйшыя архітэктары па ахове помнікаў Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах архітэктуры і будаўніцтва І. Б. Элентух і старэйшы навуковы супрацоўнік Дзяржаўнага мастацкага музея БССР С. Д. Палеес. Пасля кансервацыйна-рэстаўрацыйных работ у Сафійскім саборы і Спаса-Ефрасіннеўскай царкве ў Полацку, Камянецкай вежы, Нясвіжскім замку, палацы Румянцавых – Паскевічаў і Магілёўскай ратушы⁸ навукоўцы звярнулі ўвагу на дрэнны стан Мірскага замка, які патрабаваў тэрміновай кансервацыі. У адпаведнасці са службовымі абавязкамі І. Б. Элентух і С. Д. Палеес праводзілі гісторыка-архітэктурныя даследаванні, на падставе якіх яны маглі казаць пра патрэбу выконвання кансервацыйных работ у Гальшанскім замку, Чачэрскай ратушы, Доме рамесніка ў Нясвіжы, касцёле Святога Яна Хрысціцеля ў Камаях і інш. У сваім артыкуле І. Б. Элентух і С. Д. Палеес згадалі пра ўзарваны напярэдадні касцёл Святога Станіслава ў Пінску, прычыну здарэння яны патлумачылі «безадказнасцю былога начальніка Пінскага абладдзела па справах архітэктуры»⁹.

Распачатую прафесіяналамі дыскусію аб стане нацыянальнай архітэктурнай спадчыны падтрымалі грамадзяне, далёкія ад гэтай сферы. Заатэхнік Обрынскай МТС Мірскага раёна К. Мірачыцкі працягнуў абмеркаванне праблемы захаванасці галоўнага помніка яго малой радзімы: «На жаль, Мірскі замак знаходзіцца ў запушчаным стане. Пакоі забруджаны, сцены і дах разбураюцца ад дажджу»¹⁰. Неўзабаве аб'ектам грамадскай крытыкі зрабіліся спробы ўлады аднаўляць помнікі, дзеля чаго ва ўмовах адсутнасці рэспубліканскай рэстаўрацыйнай службы прыцягваліся будаўнічыя арганізацыі. Напрыклад, у 1955 г. «рамонт» гомельскага палаца Румянцавых – Паскевічаў з парушэннямі асноўных прынцыпаў рэстаўрацыі ажыццяўляла будаўніча-монтажнае ўпраўленне трэста № 9 Міністэрства гарадскога і сельскага будаўніцтва¹¹.

Новая хваля грамадскай актыўнасці, накіраваная на захаванне нацыянальнай культурнай спадчыны, узнікла ў выніку лібералізацыі грамадска-палітычнага жыцця пасля правядзення XX з'езда КПСС. У выданні «Літаратурная газета» 23 жніўня 1956 г. быў надрукаваны калектыўны ліст, падпісаны знакамітымі савецкімі дзеячамі навукі і культуры¹². У ім утрымліваўся заклік да абароны помнікаў, канстатавалася неэфектыўнасць дзяржаўнай сістэмы аховы культурнай спадчыны, што склалася ў краіне. Выйсце з гэтай сітуацыі аўтары калектыўнага ліста бачылі ў прыцягненні ў сферу помнікаахоўнай дзейнасці шырокай грамадскасці, інстытуцыйна арганізаванай ва Усесаюзнае добраахвотнае таварыства аховы помнікаў культуры.

Пасля з'яўлення ў друку гэты зварот абмяркоўваўся на адмысловым сходзе ў Інстытуце гісторыі АН БССР. Выступоўцы згадалі шматлікія выпадкі варварскіх адносін да беларускай культурнай спадчыны, у тым ліку да Мінскага замчышча, Барыс-глебскай царквы ў Гродне, Барысавых камянёў на Заходняй Дзвіне, магілы Кастуся Каліноўскага на гары Гедыміна і інш. Гучала крытыка не толькі ў дачыненні да Міністэрства культуры БССР і Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах архітэктуры і будаўніцтва, але таксама да створанага напярэдадні Навукова-метадычнага савета па ахове помнікаў культуры пры прэзідыуме АН БССР пад кіраўніцтвам віцэ-прэзідэнта І. С. Лупіновіча. Напрыканцы ўдзельнікі сходу сфармавалі ініцыя-

⁵Советское законодательство о памятниках истории и культуры : сб. докл. и материалов (1917–1972) / Белорус. добровол. о-во охраны памятников истории и культуры. Минск : Полымя, 1972. С. 120–160.

⁶Там же. С. 336–342.

⁷Там же. С. 161–276.

⁸Магілёўская ратуша была ўзарвана ў ліпені 1957 г.

⁹Элентух І., Палеес С. Клапатліва ахоўваць помнікі архітэктуры // Літ. і мастацтва. 1953. 30 мая (№ 22). С. 4.

¹⁰Мірачыцкі К. Захаваць замак у Міры // Там жа. 1954. 11 верас. (№ 37). С. 4.

¹¹Разінскі Г. Аднаўленчыя работы праводзяцца марудна // Там жа. 1955. 6 жн. (№ 33). С. 4.

¹²Воронин Н., Грабарь И., Дорош Е., Корин П., Михайлов Б., Петровский И. и др. В защиту памятников культуры // Лит. газета. 1956. 23 авг. (№ 100). С. 1.

тыўную групу па стварэнні беларускага аддзялення Усесаюзнага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў культуры¹³.

У абарону нацыянальнай спадчыны з калектыўным лістом 20 кастрычніка 1956 г. выступілі выбітныя дзеячы беларускай навукі і культуры. Яны прапанавалі адкрыць адзіны дзяржаўны цэнтр па ахове помнікаў, узмацніць адміністрацыйную і крымінальную адказнасць за іх псаванне, павялічыць фінансаванне рэстаўрацыйных работ. Аўтары ліста таксама ўказалі на неабходнасць стварэння асобнага музея для захавання народнага драўлянага дойлідства¹⁴. Сярод тых, хто падпісаў калектыўны зварот беларускай інтэлігенцыі да ўлад, быў М. С. Кацар. У тым жа годзе ён выдаў кнігу, у якой у навукова-папулярнай форме распавядалася пра эвалюцыю дойлідства ў Беларусі са старажытных часоў да пачатку XX ст. і паспрыяла вяртанню архітэктурнай спадчыны ў цэнтр грамадскай увагі [1].

Пераломны 1956 г. скончыўся вандроўкай у Полацк С. Х. Александровіча, выкладчыка Мінскага бібліятэчнага тэхнікума, і В. Р. Тарасенка, навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі АН БССР. У змешчаным імі ў друку крытычным артыкуле, які быў напісаны па выніках вандроўкі, распавядалася пра агульную культурную занябанасць старажытнага беларускага горада. Два будынкі, што афіцыйна атрымалі статус помніка – домік Пятра I і Полацкі езуіцкі калегіум, – знаходзіліся ў дрэнным стане. Полацкі краязнаўчы музей, змешчаны ў лютэранскай кірсе, не ацяпляўся, не меў грошай на правядзенне археалагічных раскопак і нават не згадваў у сваёй экспазіцыі імя беларускага першадрукара. Затое адзін са змрочных, ускраінных завулкаў здзівіў падарожнікаў сваёй назвай «Скарынская вуліца»¹⁵. Вятры змен вымагалі ад полацкіх улад апэратыўнай рэакцыі на гэту крытыку. Ужо праз тры тыдні пасля яе з'яўлення Полацкі гарсавет адрапартаваў пра добраўпарадкаванне вала Івана Грознага, рамонт музея і рашэнне надаць мясцоваму педінстытуту імя Ф. Скарыны¹⁶.

У 1957 г. у галіне аховы культурнай спадчыны з'явіліся новыя грамадскія ініцыятывы, найбольш заўважная з іх у форме яшчэ аднаго калектыўнага ліста інтэлігенцыі, падпісанага ўплывовымі асобамі на чале з прэзідэнтам АН БССР В. Ф. Купрэвічам. У гэтым лісце ў больш эмацыйна афарбаванай форме

(«немагчыма больш мірыцца са злачыннай абыякавасцю да нацыянальных святыняў») даваліся прапановы арганізацыйнага характару па ахове культурнай спадчыны, ужо выказаныя ў калектыўным лісце 1956 г.¹⁷ Усё часцей гучалі новыя рэкамендацыі па пашырэнні спіса аб'ектаў, што падлягалі ахове. Адну з іх выказаў загадчык навучальнай часткі Косаўскага дзіцячага дома В. Мароз, прапанаваўшы рэстаўрыраваць Косаўскі палац і аднавіць дом у Мерачоўшчыне, дзе нарадзіўся Т. Касцюшка¹⁸. Публікацыі ў СМІ, кніжныя выданні [2–4] і выставачныя праекты спрыялі распаўсюджанню ідэі грамадскай каштоўнасці архітэктурнай спадчыны¹⁹.

У 1958 г. у ЦК КПСС з удзелам прадстаўнікоў Акадэміі навук СССР і дзеячаў культуры адбылося абмеркаванне законапраекта аб ахове помнікаў. Практычным вынікам гэтай падзеі стала арганізацыя ў тым жа годзе на базе шэрагу расійскіх музеяў першых музеяў-запаведнікаў, а таксама падрыхтоўка да турыстычнага агляду найбольш значных архітэктурных помнікаў. У БССР дадзеныя дзеянні адгукнуліся пашпартызацыяй помнікаў гісторыі, археалогіі і мастацтва, якая пачалася ў 1959 г. Адказнасць за правядзенне гэтых работ загадам Міністэрства культуры БССР была ўскладзена на абласныя гісторыка-краязнаўчыя музеі. Паралельна з пашпартызацыяй супрацоўнікі музеяў павінны былі «сістэматычна весці назіранні за захаванасцю помнікаў, паведамляць аб спробах зносу альбо вядзення раскопак без адкрытага ліста»²⁰. Жыццё паказала, што ва ўмовах абмежаванай колькасці і невысокай кваліфікацыі супрацоўнікаў выканаць гэтае патрабаванне ў поўным аб'ёме абласныя музеі не былі здольныя.

Праблему захавання старажытнай архітэктуры, пошуку балансу паміж ёю і новымі тыпавымі кварталамі абвастрыла актыўная забудова гарадоў у перыяд сямігодкі (1959–1965). Праявай новага стаўлення да помнікаў з боку дзяржавы было з'яўленне у 1959 г. у прынятых Саветах Міністраў БССР «Правілах забудовы гарадоў Беларускай ССР» раздзела «Аб помніках культуры», у якім, у прыватнасці, падкрэслівалася неабходнасць сачыць за зберажэннем існаваўшых помнікаў культуры падчас правядзення будаўнічых работ. Асобным пунктам дакумент абавязваў гарадскія выканаўчыя камітэты ўсталёўваць вакол помнікаў ахоўныя зоны²¹.

¹³Гринблат М., Корнейчик Е., Поболь Л. Беречь памятники старины // Сов. Белоруссия. 1956. 27 сент. (№ 226). С. 2.

¹⁴Нікольскі М., Глебка П., Пестрак П., Цікоцкі Я., Уладзімірскі У., Кацар М. і інш. У абарону помнікаў культуры // Літ. і мастацтва. 1956. 20 кастр. (№ 43). С. 1.

¹⁵Александровіч С. Горад гістарычных помнікаў // Літ. і мастацтва. 1956. 20 кастр. (№ 43). С. 3.

¹⁶Па слядах нашых выступленняў // Там жа. 1956. 15 снеж. (№ 51). С. 4.

¹⁷Купрэвич В., Крапива К., Перцев В., Глебка П., Павлов В., Кацар М. и др. Еще раз в защиту памятников культуры. Письмо в редакцию // Сов. Белоруссия. 1957. 11 июля (№ 162). С. 3. (Пераклад наш. – А. Г.)

¹⁸Мароз В. Забыты архітэктурны помнік // Літ. і мастацтва. 1957. 27 лют. (№ 17). С. 3.

¹⁹Тарасікаў М. Помнікі ў малюнках // Там жа. 1960. 16 сак. (№ 22). С. 4.

²⁰Нац. арх. Рэсп. Беларусь (НАРБ). Ф. 974. Воп. 1. Спр. 136. Арк. 255.

²¹Правілы забудовы гарадоў Беларускай ССР // 36. законаў, указаў Прэзідыума Вярх. Савета Беларус. ССР, пастаноў і рашэнняў Савета Міністраў Беларускай ССР. 1959. № 18. С. 495.

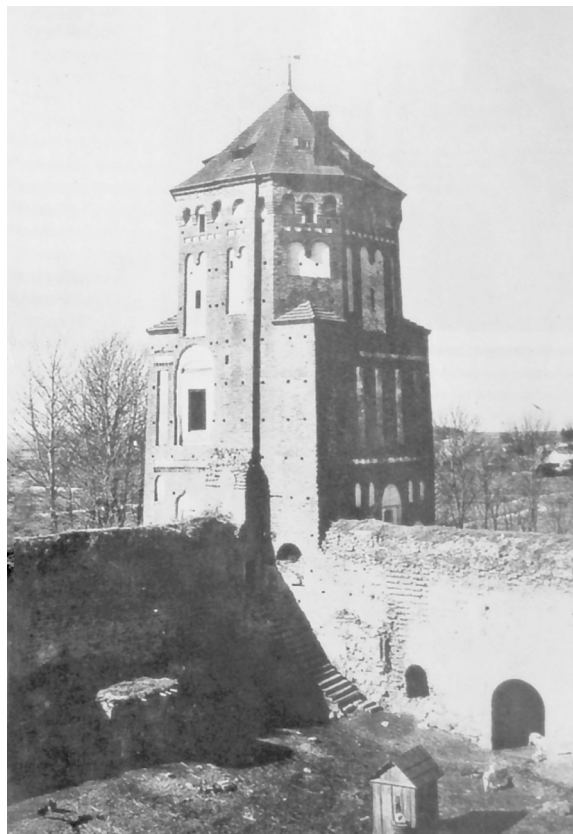

Нясвіжскі замак. 1950-я гг.
Niasvizh Castle. 1950s

Ружанскі палац. 1950-я гг.
Ruzhany Palace. 1950s

Крыніца: Адзел старажытнабеларускай культуры ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі» (архіў М. С. Кацара, скрынка № 26)

Мірскі замак. 1950-я гг.
Mir Castle. 1950s

Палац у Шчорсах. 1950-я гг.
Shchorsy Palace. 1950s

Крыніца: АДДЗел старажытнабеларускай культуры ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі» (архіў М. С. Кацара, скрынка № 26)

Камянецкая вежа. 1950-я гг.
Kamjanets Tower. 1950s

Магілёўская ратуша. 1950-я гг.
Mahilioŭ Townhall. 1950s

Мікалаеўская царква ў Магілёве. 1950-я гг.
St. Michael Church in Mahilioŭ. 1950s

Крыніца: Адзел старажытнабеларускай культуры ДНУ «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі» (архіў М. С. Кацара, скрынка № 26)

Пра супярэчнасць, непаслядоўнасць дзяржаўнай палітыкі хрушчоўскага кіраўніцтва ў галіне аховы помнікаў сведчаць урадавыя распараджэнні па скарачэнні фінансавання рэстаўрацыйных работ, паддзеных як «празмернасць» на пленуме ЦК КПСС, што адбыўся ў студзені 1961 г. У Мінску барацьба з «празмернасцямі» ўвасобілася ў пастанове Савета Міністраў БССР ад 20 верасня 1961 г., згодна з якой са спіса помнікаў архітэктуры выключылі Дабравешчанскую царкву XII ст. у Віцебску, Троіцкі касцёл 1615–1617 гг. у Ружанах, касцёл Св. Стэфана (Мікалаеўскі сабор) першай паловы XVIII ст. у Полацку, касцёл Адшукання Св. Крыжа і кляштар бернардынцаў XVI–XVII стст. у Гродне, Свята-Троіцкую праваслаўную царкву 1842 г. у Саматэвічах Касцюковіцкага раёна, уніяцкую царкву Пятра і Паўла XVIII ст. у Рыжкавічах Шклоўскага раёна²².

Акрамя храмаў, паводле планаў беларускага ўрада, у недалёкай камуністычнай будучыні былі павінны знікнуць напаўразбураныя Любчанскі замак другой паловы XVI ст., палац Сапегаў XVII–XVIII стст. у Ружанах, Бешанковіцкі палацава-паркавы ансамбль XVIII–XIX стст., Полацкі езуіцкі калегіум сярэдзіны XVIII ст., дом Тызенгаўза другой паловы XVIII ст. у Гродне, палац Храптовічаў у Шчорсах другой паловы XVIII ст., Шклоўская ратуша другой паловы XVIII ст., Бабруйская крэпасць першай паловы XIX ст., Косаўскі палац першай паловы XIX ст. і будынак гімназіі першай паловы XIX ст. у Свіслачы²³.

Тыя помнікі, якія не трапілі ў катэгорыю «празмерных» і павінны былі захавацца ў культурным ландшафце Беларусі, таксама знаходзіліся не ў лепшым стане. Наведаўшы ў 1964 г. гомельскі палац Румянцавых – Паскевічаў, што фармальна ахоўваўся дзяржавай, мастацтвазнаўца А. А. Сурскі апісаў стан палаца наступнымі словамі: «Брудная лесвіца, заляпаныя сцены, столь, з якой сыплецца атынкаўка, перакошаныя рамы з жалезнымі кратамі і вышчарбленая падлога даўно чакаюць цесляроў і маляроў»²⁴. Мастак С. Акуліч звярнуў увагу грамадскасці на капіцу з магільным склепам рода Паскевічаў, якая, як і палац, знаходзілася пад аховай дзяржавы, але тым не менш паволі разбуралася і гінула²⁵.

У БССР за час правядзення антырэлігійнай кампаніі ў канцы 1950-х – першай палове 1960-х гг. вялікая колькасць будынкаў храмаў, сінагог, мячэцей былі зруйнаваны. Некаторыя з іх – Дабравешчанская царква ў Віцебску, Фара Вітаўта ў Гродне, касцёл Св. Стэфана ў Полацку, Свята-Пакроўская

царква ў Магілёве і інш. – з’яўляліся каштоўнымі помнікамі архітэктуры. У гэтых умовах неабябавя грамадзяне спрабавалі ўратаваць старажытныя храмы, легітымізуючы іх існаванне ў вачах улады з дапамогай разнастайнай аргументацыі. Так, выкладчык Наваградскага вучылішча механізацыі сельскай гаспадаркі З. Зінгер заклікаў стварыць у зачыненым у 1948 г. мясцовым фарным касцёле краязнаўчы музей. Сваю прапанову ён тлумачыў тым, што пры гэтым касцёле існавала школа, дзе вучыўся А. Міцкевіч²⁶. На аснове матэрыялу, знятага кінааматарам П. Захаранкам падчас летняга экспедыцыйнага сезона Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ў 1961 г. у Брэсцкай і Гродзенскай абласцях²⁷, быў зроблены фільм «Помнікі даўніны»²⁸.

У адрозненне ад архітэктурнай, археалагічная спадчына Беларусі не стала ахвярай ідэалагічных кампаній. Тым не менш помнікі археалогіі паступова знікалі ў выніку гаспадарча-будаўнічай дзейнасці, а таксама незаконных раскопак, спыніць якія ў археолагаў на месцах не заўсёды атрымлівалася²⁹. Гэту праблему ў публічны дыскурс змясціў навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі АН БССР Л. Д. Побаль, які па вяртанні з міжнароднай нарады па славянскай археалогіі, якая адбылася ў Будапешце, пісаў: «У некаторых месцах археалагічныя помнікі не ахоўваюцца, не ўзяты на ўлік, а іншы раз нават цяжка ўстанавіць, хто ж канкрэтна адказвае за іх ахову. На тэрыторыі многіх калгасаў, па распараджэнню старшынь сельгасарцеляў, знішчаюцца курганныя насыпы – археалагічныя помнікі эпохі Кіеўскай Русі IX–XIII стст. Часта разбураюцца і гарадзішчы – рэшткі старажытных гарадоў... Узнікла неабходнасць ва ўсіх старарускіх гарадах, такіх як Полацк, Мінск, Віцебск, Тураў, Ваўкавыск, Слонім і іншыя, не рабіць ніякіх земляных работ у раннефеадальных дзядзінцах-крамлях без папярэдняга даследавання і раскопак участка, які плануецца пад тую ці іншую забудову»³⁰.

Артыкул Л. Д. Побалы з’явіўся ў 1964 г. Гэты год ЮНЭСКА абвясціла годам аховы помнікаў культуры чалавецтва, тады ж была ратыфікавана Міжнародная хартыя захавання і рэстаўрацыі помнікаў і мясцін (Венецыянская хартыя). Арганізаваўшы шэраг мерапрыемстваў па папулярызацыі спадчыны, да міжнароднай кампаніі далучылася кіраўніцтва СССР. Усё часцей праблемы аховы помнікаў пачалі асвятляцца на старонках перыядычнага друку. Так, у прысвечанай году аховы помнікаў публікацыі

²²НАРБ. Ф. 952. Воп. 3. Спр. 25. Арк. 104.

²³Там жа. Арк. 101, 105.

²⁴Сурскі А. Тайны Гомельскага музея // Літ. і мастацтва. 1964. 19 чэрв. (№ 49). С. 2.

²⁵Акуліч С. Перапіска расце, а помнікі гінуць // Там жа. 1963. 4 студз. (№ 2). С. 3.

²⁶Зінгер З. Захаваць помнік, стварыць музей // Там жа. 1961. 10 студз. (№ 3). С. 3.

²⁷Научная экспедиция искусствоведов // Сов. Белоруссия. 1961. 20 сент. (№ 223). С. 4.

²⁸Кинофильмы любителя // Там же. 9 дек. (№ 286). С. 4.

²⁹Тарасенко В. Если любишь старину // Знамя юности. 1964. 26 нояб. (№ 234). С. 3.

³⁰Побаль Л. Берагчы помнікі культуры // Літ. і мастацтва. 1964. 10 студз. (№ 3). С. 4.

І. Б. Элентуха быў дадзены рэтраспектыўны агляд савецкай дзяржаўнай палітыкі ў галіне аховы помнікаў, узняты вострыя пытанні захавання беларускай архітэктурнай спадчыны, такія як удзел грамадскасці ў яе ахове, а таксама знішчэнне храмаў падчас хрушчоўскай антырэлігійнай кампаніі³¹.

«Адліга» легалізавала дзейнасць беларускіх калекцыянераў, многія з якіх актыўна ўдзельнічалі ў захаванні аб'ектаў гісторыка-культурнай спадчыны. У 1959 г. у Мінску адбылося адкрыццё клуба калекцыянераў, што аб'яднаў звыш 100 філатэлістаў, баністаў, нумізматаў, філуменістаў і філакартыстаў. Найбольш аўтарытэтных з іх, стаж якіх вылічаўся дзясяткамі гадоў, увайшлі ў праўленне клуба (напрыклад, вядомы біёлаг акадэмік М. П. Томін)³². Адначасова з актывізацыяй збіральніцкай дзейнасці беларускія калекцыянеры вярнуліся да ідэі публічнага выкарыстання сабранага. У першую чаргу гэта праявілася ў арганізацыі выстаў з прыватных калекцый. Прынцыпова важны крок у гэтым кірунку быў зроблены ў 1964 г., калі на гістарычным факультэце БДУ імя Леніна на падмурку калекцыі вядомага вучонага-нумізмата В. Н. Рабцэвіча быў адкрыты нумізматычны кабінет, які адлюстроўваў грашовы зварот у Беларусі³³.

У 1961 г. фондавы збор Дзяржаўнага мастацкага музея БССР узбагаціўся карцінамі заходне-еўрапейскага класічнага жывапісу XVII–XIX стст. з прыватнай калекцыі прафесара М. Ф. Габышова³⁴. Сталым ахвярадаўцам Віцебскага абласнога краязнаўчага музея з'яўляўся мясцовы калекцыянер І. Д. Галькевіч³⁵. Таксама з музеямі актыўна супрацоўнічаў уладальнік вялікай калекцыі матэрыяльнай культуры беларусаў М. В. Магільніч³⁶. Найбольш плённа з калекцыянерамі ўзаемадзейнічаў Дзяржаўны мастацкі музей БССР. Французская мастачка беларускага паходжання Н. Н. Хадасевіч-Лежэ, якая была знаёма з дырэктарам названага музея А. В. Аладавай, перадала ў дар музею некалькі дзясяткаў распісаных Пікасо талерак, калекцыю з больш за 150 вырабленых у Луўры класічных злёпкаў, падборку эстампаў Ф. Лежэ, а таксама ўласныя супрэматычныя кампазіцыі³⁷.

Станаўленне грамадскага руху па захаванні помнікаў айчынай культуры актуалізавала пытанне

адраджэння краязнаўчага руху 1920-х гг. Адным з першых пра дасягненні беларускіх краязнаўцаў часоў беларусізацыі, у тым ліку ў помнікаахоўнай галіне, згадаў супрацоўнік лагойскай раённай газеты Б. Сасноўскі. На яго думку, базай адраджэння арганізацыйнай структуры краязнаўчага руху ў выглядзе сеткі рэгіянальных арганізацый павінны былі стаць АН БССР і Таварыства па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў³⁸. Неўзабаве група беларускай інтэлігенцыі выступіла з прапановай адраджэння краязнаўчы часопіс «Наш край»³⁹.

Новай вехай у культурным жыцці Савецкай Беларусі, дзе сфера аховы помнікаў манапольна кіравалася дзяржавай, стала арганізацыя беларускага таварыства, дзейнасцю якога была ахова помнікаў гісторыі і культуры. Праца па ўзнікненні гэтай грамадскай арганізацыі распачалася пасля выхаду пастановы ЦК КПБ і Савета Міністраў БССР ад 19 чэрвеня 1965 г. «Аб стварэнні Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры»⁴⁰. На працягу наступных паўтара гадоў прайшлі абласныя ўстаноўчыя канферэнцыі Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, было створана больш за тысячу першасных арганізацый, куды ўступалі цэлымі калектывамі школ, тэхнікумаў, музеяў. У выніку да канца 1966 г. у яго складзе налічвалася каля 80 000 сябраў, дзейнасць якіх шырока асвятлялася ў мясцовых СМІ⁴¹. У 1965 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» з'явілася сталая рубрыка «Помнікі нашага краю». У 1966 г. па сцэнарыю У. Караткевіча на Мінскай студыі хранікальна-дакументальных фільмаў рэжысёр Ю. Цвяткоў зняў стужку «Памяць каменя», дзе выразна прагучаў заклік абараняць помнікі культывага дойлідства. Разам з захапленнем прыгажосцю і багаццем айчынай культурнай спадчыны да беларускай інтэлігенцыі прыйшло разуменне страт, якія яна пацярпела падчас хрушчоўскай антырэлігійнай кампаніі і эксперыментаў з аптымізацыяй выдаткаў на сферу культуры⁴².

Актывісты Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры распачалі інвентарызацыю нерухомай культурнай спадчыны рэспублікі. У 1965 г. на ўлік былі ўзяты 2587 пом-

³¹Элентух І. Ведаць і ахоўваць помнікі мінулага // Літ. і мастацтва. 18 верас. (№ 75). С. 2.

³²Клуб коллекционеров // Сов. Белоруссия. 1959. 19 авг. (№ 194). С. 4.

³³Фіртэйн Б. Маўклівыя сведкі расказваюць // Літ. і мастацтва. 1966. 7 студз. (№ 3). С. 2.

³⁴Морозов М. Судьба ценной коллекции // Сов. Белоруссия. 1961. 10 февр. (№ 35). С. 4.

³⁵Редкая коллекция // Знамя юности. 1957. 20 окт. (№ 208). С. 2.

³⁶Зиновьев А. Человек-музей // СБ. Беларусь сегодня. 2009. 8 сент. (№ 168). С. 13.

³⁷Хораша на зямлі бацькоў // Літ. і мастацтва. 1967. 18 крас. (№ 31). С. 4.

³⁸Сасноўскі Б. Аднавіць работу краязнаўчых таварыстваў // Там жа. 1960. 5 жн. (№ 63). С. 2.

³⁹Азгур З., Гурскі І., Клышка А., Лынькоў М., Лужанін М., Маўр Я. і інш. Патрэбен краязнаўчы часопіс // Там жа. 1966. 9 мая (№ 38). С. 3.

⁴⁰НАРБ. Ф. 4. Воп. 81. Спр. 1956. Арк. 17.

⁴¹Беларус. дзярж. арх. навук.-тэхн. дак. (БДАНТД). Ф. 297. Воп. 1. Спр. 2. Арк. 35.

⁴²Чантурыя У. Помнікі гісторыі і жывое жыццё... С. 1–2; Шут К. Помнікам старажытнасці – надзейную ахову // Чырв. змена. 1966. 5 чэрв. (№ 109). С. 3.

нікаў, праведзены кансервацыйныя работы на 19 аб'ектах, рабіліся захады па вызваленні помнікаў ад займаўшых іх гаспадарчых арганізацый. Гэта праца праводзілася з арганізацыйнай падтрымкай партыйных і савецкіх органаў⁴³. Нарэшце ўлада пачула дырэктара Крычаўскага краязнаўчага музея М. Ф. Мельнікава, які раней безвынікова звяртаўся ў вышэйшыя інстанцыі з патрабаваннямі абароны культурную спадчыну і пакараць вінаватых у яе знішчэнні. У снежні 1965 г. яго допіс пра склад селядцоў у Мсціслаўскім касцёле XVII ст.⁴⁴ выклікаў імгненную рэакцыю загадчыка аддзела агітацыі і прапаганды Магілёўскага абкама партыі, які пачаў «наводзіць парадак» у культавым будынку⁴⁵. Разам з тым узаемадзеянне энтузіястаў аховы спадчыны з партыйнымі функцыянерамі мела ідэалагічныя межы, якія не варта было перакрочваць. Папрок А. А. Сурскага ў адносінах да Магілёўскага абласнога аддзялення Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, якое брала на ўлік пераважна помнікі рэвалюцыйнай і баявой славы, часта ігнаруючы сапраўдныя культурныя каштоўнасці, не быў прыняты да ўвагі⁴⁶.

У Мінску 7 снежня 1966 г. адбыўся ўстаноўчы сход Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, дзе з праграмным дакладам выступіў старшыня аргкамітэта, акадэмік-сакратар Аддзялення грамадскіх навук АН БССР Ц. С. Гарбуноў. Ён распяўеў пра ўдзел савецкай дэлегацыі ў стварэнні ў 1965 г. Міжнароднай рады па пытаннях помнікаў і гістарычных мясцін (ІКАМОС), мерапрыемствы беларускіх цэнтральных і мясцовых улад па абароне культурнай спадчыны, яе важнасць для развіцця турызму. З яго даклада можна было таксама даведацца пра канкрэтныя захады па ахове помнікаў, зробленыя пасля з'яўлення пастановы ЦК КПБ і Савета Міністраў БССР ад 19 чэрвеня 1965 г., а менавіта пра выяўленне з Полацкага Сафійскага сабора кніжнага складу, з Сынкавіцкай і Маламажэйкаўскай цэркваў – калгасных складоў, з замка Сапегаў у Быхаве – майстэрняў райпрамкамбіната і інш. Былі таксама агучаны планы аднавіць Мінскае замчышча, адкрыць філіял Дзяржаўнага музея БССР у Заслаўі і стварыць навукова-рэстаўрацыйныя майстэрні⁴⁷. У спрэчках па дакладу Ц. С. Гарбунова ўдзельнічалі Л. С. Абэцэдарскі (запатрабаваў узмацніць адказ-

насць за псаванне культурнай спадчыны), У. А. Чантурыя (прапанаваў стварыць беларускі скансэн) і У. І. Стальмашонак (выступіў супраць зносу Нямігі)⁴⁸. Напрыканцы сходу быў прыняты статут Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры, галоўнай мэтай дзейнасці якога з'яўлялася «прыцягненне шырокай грамадскасці да актыўнага ўдзелу ў ахове помнікаў гісторыі і культуры, павышэнне іх ролі ў камуністычным выхаванні савецкіх людзей». Быў абраны цэнтральны савет Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры на чале з намеснікам старшыні Савета Міністраў БССР І. Ф. Клімавым⁴⁹.

Стварэнне Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры адкрыла якасна новую старонку ў гісторыі захавання нацыянальнай культурнай спадчыны. Яго сябры распачалі ратаваць ад разбурэння дзясяткі помнікаў, не далі напоўніцу рэалізавацца хрушчоўскай «архітэктурнай рэвалюцыі». Разам з тым намаганні энтузіястаў-аматараў прадэманстравалі арганізацыйную і рэсурсную слабасць дзяржаўнай сістэмы аховы помнікаў. Напрыклад, у 1965 г. на аднаўленне помнікаў дойлідства з рэспубліканскага бюджэта было выдзелена ўсяго 5000 руб.⁵⁰

Згодна з пастановай ЦК КПБ і Савета Міністраў БССР ад 19 верасня 1967 г. у Міністэрстве культуры БССР быў створаны новы орган – Дзяржаўная інспекцыя па ахове помнікаў гісторыі, мастацтва, архітэктуры і археалогіі, на якую ўскладалася кіраванне і каардынацыя ўсёй помнікаахоўнай дзейнасці ў рэспубліцы. Адпаведна дадзенай пастанове гісторыка-археалагічнымі запаведнікамі абвешчаліся Верхні і Ніжні замкі ў Полацку ў комплексе з Сафійскім саборам, Замкавая гара ў Гродне з усімі архітэктурнымі і гістарычнымі помнікамі, Замкавая гара і могілнік у Пінску, старажытнае гарадзішча ў комплексе з Спаса-Праабражэнскай царквой і магілай Рагнеды ў Заслаўі Мінскай вобласці. Акрамя таго, вакол найбольш каштоўных помнікаў і гістарычных забудов у гарадах усталёўваліся ахоўныя зоны. Партыйныя савецкія органы павінны былі забяспечыць рэстаўрацыю помнікаў, якія размяшчаліся на турыстычных маршрутах, і іх рацыянальнае выкарыстанне ў якасці музеяў, бібліятэк, дамоў адпачынку, турбаз⁵¹.

⁴³БДАНТД. Ф. 297. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 11–21.

⁴⁴Мельнікаў М. Нельга быць раўнадушным // Літ. і мастацтва. 1965. 28 верас. (№ 78). С. 3.

⁴⁵Пад аховай грамадскасці // Там жа. 14 снеж. (№ 100). С. 2.

⁴⁶Сурскі А. Колькі гадоў Магілёву? // Там жа. 1966. 24 мая (№ 42). С. 2.

⁴⁷Ведаць, шанаваць, берагчы. Устаноўчы з'езд Беларускага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры // Літ. і мастацтва. 1966. 13 снеж. (№ 100). С. 1–2.

⁴⁸БДАНТД. Ф. 297. Воп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2.

⁴⁹Там жа. Арк. 25–65.

⁵⁰Там жа. Арк. 22.

⁵¹Аб стане і мерах паляпшэння аховы помнікаў гісторыі, мастацтва і архітэктуры ў Беларускай ССР // 36. законаў, указаў Прэзідыума Вярх. Савета Беларус. ССР, пастановаў і распараджэнняў Савета Міністраў Беларус. ССР. 1967. № 28. С. 565–568.

Намаганні дзяржавы і грамадства па ахове нацыянальнай культурнай спадчыны ў 1953–1968 гг. падсумаваў прыняты 26 снежня 1969 г. Вярхоўным Саветам БССР закон, адпаведна якому можна рэгуляваць увесь спектр праваадносін у помнікаахоўнай сферы⁵².

Такім чынам, у часы хрушчоўскай «адлігі» ў БССР адбылася змена характару аховы і выкарыстання культурнай спадчыны, калі да галіновых помнікаахоўных дзяржаўных структур далучыўся грамадскі рух па выяўленні і выратаванні помнікаў гісторыі і культуры. Гэта быў супярэчлівы працэс, які суправаджаўся масавым знішчэннем культавых будынкаў падчас антырэлігійнай кампаніі канца 1950-х – першай паловы 1960-х гг., а таксама скарачэннем дзяржаўнага фінансавання музеяў і аховы

помнікаў. Тым не менш менавіта ў гэты час адбылося каштоўнае пераасэнсаванне помнікаў, якія ўсё часцей разумеліся як мастацкая з’ява, а іх рэлігійны і класавы складнікі адсоўваліся на задні план. Калі на пачатку разглядаемага перыяду «адлігі» помнікамі архітэктуры Беларусі апекаваліся асобныя чыноўнікі і вучоныя паводле ўласных службовых заняткаў, то напрыканцы гэтага 15-годдзя да справы выратавання культурнай спадчыны далучыліся пісьменнікі, мастакі, журналісты, настаўнікі і навучэнцы. Нягледзячы на тое што пасля стварэння ў 1966 г. Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры грамадскі помнікаахоўны рух арганізацыйна і ідэалагічна быў пастаўлены пад партыйны кантроль, ён аб’ектыўна спрыяў змяшчэнню спадчыны ў нацыянальны дыскурс.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Кацер МС. *Белорусская архитектура. Исторический очерк*. Минск: Государственное издательство БССР; 1956. 120 с.
2. Загорюльский ЭМ. *Древний Минск*. Минск: Государственное издательство БССР; 1963. 117 с.
3. Элентух И, составитель. *По дорогам времени. Фотоальбом*. Минск: Беларусь; 1966. 71 с. (Исторические памятники Белоруссии).
4. Чантурия ВА. *Архитектура Белоруссии конца XVIII – начала XIX века*. Минск: Издательство Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР; 1962. 167 с.

References

1. Katser MS. *Belorusskaya arkhitektura. Istoricheskii ocherk* [Belarusian architecture. Historical study]. Minsk: Gosudarstvennoe izdatel'stvo BSSR; 1956. 120 p. Russian.
2. Zagorul'skii EM. *Drevnii Minsk* [Old Minsk]. Minsk: Gosudarstvennoe izdatel'stvo BSSR; 1963. 117 p. Russian.
3. Elentukh I, compiler. *Po dorogam vremeni. Fotoal'bom* [On the roads of time. Photoalbum]. Minsk: Belarus'; 1966. 71 p. (Istoricheskie pamyatniki Belorussii). Russian.
4. Chanturia VA. *Arhitektura Belorussii konca XVIII – nachala XIX veka* [Architecture of Belarus. End of the 18th – the beginning of the 19th century]. Minsk: Izdatel'stvo Ministerstva vysshego, srednego, spetsyal'nogo i professional'nogo obrazovania BSSR; 1962. 167 p. Russian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 11.06.2021.
Received by editorial board 11.06.2021.

⁵² Аб ахове помнікаў культуры // Там жа. 1969. № 36. С. 857–862.